УДК: 821.512.145

Д.Ф. Заһидуллина

ФАТИХ ӘМИРХАН ПУБЛИЦИСТИКАСЫНДА ИҖТИМАГЫЙ-СӘЯСИ ҺӘМ МӘДӘНИ ТОРМЫШ (1906–1912)

Статья посвящена публицистической деятельности Фатиха Амирхана в 1906–1912 годах. Рассматриваются малоизвестные публикации, увидевшие свет на страницах газеты «Әлислах», анализируется творческая эволюция его политических, национальных, общественно-философских и культурно-эстетических взглядов. Установлено, что Ф. Амирхан стал одним из ведущих авторов социально-политических аналитических статей, при помощи пера превратился в лидера татарского возрождения. Он был сторонником идеи прогресса татарского народа, в критике и публицистике выступал за развитие национального образования, науки, культуры.

Ключевые слова: татарская литература, Фатих Амирхан, возрождение нач. XX века, «Аль-ислах», публицистика, критические статьи.

The article is devoted to the journalistic activity of Fatih Amirkhan in 1906–1912. Little-known publications published on the pages of the newspaper “Al-Islah” are considered, the creative evolution of his political, national, socio-philosophical, cultural and aesthetic views is analyzed. It is established that F. Amirkhan became one of the leading authors of socio-political analytical articles, and with the help of his pen he became the leader of the Tatar renaissance. He was a supporter of the idea of the progress of the Tatar people, and in criticism and journalism he advocated the development of national education, science, and culture.

Keywords: Tatar literature, Fatih Amirkhan, renaissance of the beginning. Twentieth century, “Al-Islah”, journalism, critical articles.

Фатих Әмирханның татар журналистикасын һәм публицистикасын үстерүгә керткән саллы өлеше турында күзаллау 1984–1989 елларда әдипнең 4 томлыгы басылып чыкканнан соң шактый төгәлләшкән иде. М. Мәһдиев, Р. Әмирханов, Т. Гыйлаҗев һ. б. галимнәрнең эзләнүләрендә әдип – туып кына килгән татар матбугатының үткен карашлы журналисты, халык мәнфәгатьләрен алга куйган каләм иясе буларак күзалланды.

Ф. Әмирханның 6 томлыгы аның бай һәм күпкырлы язма мирасын тагын да тулыландыра, татар яңарышының әйдаманы булырлык акыллы һәм фикерле шәхесен дә укучыга төрле яклап күрсәтә. Бу яктан, 4–5 нче томнар өр-яңа материалларның күплеге, моңа кадәр билгесез кала килгән тирән эчтәлекле, татар дөньясындагы, илдәге, дөньядагы һәр вакыйгага мөнәсәбәт белдереп язылган, замандашларының фикер-карашларын үзгәртүгә, үстерүгә юнәлтелгән, аларны милләтнең якты киләчәге өчен хезмәт итәргә өндәгән күпсанлы текстларга байлыгы ягыннан аерылып тора.

4 нче том 1906–1912 елларда язылган публицистика һәм әдәбият-сәнгать тәнкыйтен үз эченә ала. Публицистик язмалар арасында иҗтимагый-сәяси тематика өстенлек итә. Аларның зур күпчелеге «Әлислах» газетасында дөнья күрә. Гомумән алганда, газета исеме (реформа, яңарыш, үзгәреш) Ф. Әмирхан өчен символик мәгънәгә ия була [2: 105–115]: ул татар халкының алгарышына хезмәт итүне гомерлек максат итеп ала; шул исемдәге гектографта басылган мәдрәсә газетасында шәкерт Фатих журналистика һәм хөр фикерне укучыга җиткерү серләренә төшенә; шул исемдәге тулы канлы басмада ялкынлы каләм иясе булып җитешә.

Әдәбият-сәнгать тәнкыйте өлкәсендә дә Ф. Әмирхан шушы елларда канат ныгыта. Т. Гыйлаҗев фикеренчә, «тәнкыйтендә рецензия, фельетон, монографик мәкалә, әдәби портрет, әдәби күзәтү кебек жанрлар актив. Ф. Әмирханның эшчәнлегендә әдәби тәнкыйтьнең предметы, бурыч-максатлары, принциплары ачыклана һәм фәнни яктан эшләнә» [5: 113].

Ф. Әмирханның басылып чыккан беренче публицистик мәкаләсе – «71 нче ел коммунасы (Париж эшчеләренең 1871 елда күтәрелүләренең кыска тарихчасы)» – «Әлгасрелҗәдид» журналының ике санында 1906 елның июнь-августында басылган. Асылда, Марек Конкольнең шул исемдәге поляк теленнән тәрҗемә ителгән һәм 1906 елда Санкт-Петербургта басылган китабыннан файдаланып эшләнгән булса да, язма яшь Ф. Әмирханның социалист-революционерлар позициясен якын күрүе турында сөйли. Бер яктан, анда Франция эшчеләренең буржуазия тарафыннан изелүе хакында сүз бара, инкыйлабларның асыл максатын аңлату омтылышы ясала. Уңай мисал итеп чит илдәге парламент идарәсе күрсәтелә. Шунысын да искәртергә кирәк: Россиягә Европадагы үрнәктә реформалар кирәклеге һәм конституцияне үзгәртү мәсьәләсе алдагы елларда Ф. Әмирханның Дума эшчәнлегенә багышланган һәр мәкаләсендә диярлек әйтеләчәк. Европадагы хәлләр белән татар укучысын таныштыру, күрәсең, Ф. Әмирхан өчен халыкның иҗтимагый-сәяси аңын-фикерен уяту, кузгату максатына ярашлы санала. Рухи хөрлек идеясе белән сугарылган брошюраны ул, мөгаен, шуның өчен сайлап алгандыр. М. Мәһдиев, архив материалына нигезләнеп, аның бу тәҗрибәсенең символик мәгънәгә ия булуын билгели, «тормышта нинди юл сайлавын, дөньяга карашын һәм рухи-политик үсешенең, эзләнүләренең кай тарафка юнәлгән булуын ачык күрсәтә» [6: 317], ди.

1907 елдан инде Әмирханның актив журналистлык эшчәнлеге башланып китә. Ул Мәскәүгә «Тәрбиятел-әтфаль» («Балалар тәрбиясе») исемле беренче татар балалар журналы редакциясенә җаваплы сәркатип итеп чакырыла. Басманың һәр санындагы баш мәкаләләре журналны тулысынча планлаштыручы да, саннарның концепциясен эшләүче дә Ф. Әмирхан булганлыкны күрсәтә. «Идарәдән» дип исемләнгән бу мәкаләләр яшь буынның милли-иҗтимагый, мәдәни карашын формалаштыру юнәлешендә язылганнар.

Журналның 1907 елның 1 гыйнварында чыккан иң беренче саны «Идарәдән (Безнең киң ватанымызның...)» дигән язма белән ачыла. Анда 1905 ел башлаган демократик хәрәкәтнең татар җәмгыятенә тәэсире анализлана. Ф. Әмирхан карашынча, «Безнең киң ватанымызның бер читеннән икенче читенә барып чыккан халык хәрәкәтенең дулкыны, бу заманга кадәр таш кеби фикердә вә гамәлдә бер урында тик торырга гадәтләнгән мөселманнарны да эләктереп бераз кузгалтты» [7: 16]. Бу кузгалышны ул мәктәп-мәгариф эшләренең көн кадагына куелуында, заманча китаплар кирәклегенең аңлана башлавында күрә. Шушы шартларда ачылган балалар журналының бурычларын аңлатып үтә: укучыларны мәдәниятле халыкларның әдәбияты, тарих һәм хәзерге заман хәлләре белән таныштыру, табигыять хакында мәгълүмат бирү, журнал мәйданында алар белән әңгәмә алып бару шундыйлардан.

Икенче сандагы (1907 ел, 12 гыйнвар) «Идарәдән (Бу көн Мәккәи Мөкәррәмә...)» мәкаләсе Корбан гаете уңаеннан, шушы олы бәйрәм турында мәгълүмат биреп ачыла. Әлеге бәйрәмнең әһәмиятен Ф. Әмирхан мохтаҗларга ярдәм итүдә дип аңлата. Балаларга эндәшеп, әйләнә-тирәдәге ач-ялангачлар белән ризык бүлешүләрен, шуның белән башкаларга, хәтта бөтен дөнья халкына үрнәк күрсәтүләрен сорый: «Күрсәтеңез бөтен дөньяга ничек тәрбияле сабак балалары кызганучан вә ярдәм итүчән булганлыкларыны!» [7: 29].

Өченче сандагы «Идарәдән (Яңа ел мөбарәк булсын!)» дигән баш мәкалә һиҗри 1325 ел тулу уңаеннан әзерләнгән. Укучыларына «милләтебезнең булачак әгъзалары» дип эндәшеп, әдип балаларга үз халкын бәхетле якты киләчәккә чыгару өчен тырышу кирәклекне, моңа ирешү өчен гыйлем һәм фән генә ярдәм итә алачакны сөйли, «өйрәнеңез, укыңыз, зыяланыңыз» дигән сүзләр белән мөрәҗәгать итә [7: 31].

Дүртенче сандагы (1907 ел, 15 февраль) «Идарәдән (Хөкүмәт, халыкның...)» мәкаләсе II Дәүләт думасы ачылыр алдыннан, укучыларга Дума эшчәнлегенең хакимияткә – үз эшен тәртипкә салу өчен һәм халыкка – аның ихтыяҗларын ачыклау һәм канәгатьләндерү өчен мөһимлеген аңлату максатыннан язылган. Шактый катлаулы әлеге мәсьәләне Ф. Әмирхан гади һәм бала өчен аңлаешлы итеп шәрехли. Шуның белән бергә, басым ясамыйча гына, автор җитди сәяси мәсьәләләр күтәрә: илдә идарә тәртибенең үзгәрүен «халыкның дәгъва-таләпләренә (требованияләренә) каршы тора алмаганлыктан» дип күрсәтә, хөкүмәткә адресланган тәнкыйтен дә («Думага (халык вәкилләре җыенына) хөкүмәт, падишаһ хәзрәтләренең һәр теләгенә юл куярга тиешле бер җәмгыять дип кенә карый иде»; «Икенче Дума да әүвәлгесе шикелле тыңлаусыз булмасын өчен, аннан башка да үзенең мәкъсудына ирешүдә һич нәрсәдән чирканмый торган хөкүмәт золым вә истибдад сәясәтене дә тагы да куәтләндерде»; «Сенат үзенең сайлау низамнарыны тәфсыйле белән әүвәлдә сайлау хакы булган бик күп гражданнарны бу хакларыннан мәхрүм итте» һ. б.) [7: 33].

Җәмгыятькә бәя биргән: «хөкүмәтнең бу кысуларына карамыйча, халык әүвәлге урыннарына кайта вә хөкүмәт Русиянең дошманы дип саный торган кешеләрне сайлый башлады», дигән сүзләр әлеге аналитик өлешкә нәтиҗә ясап куя [7: 34]. Ф. Әмирхан Дума эше нәкъ менә «хөкүмәт Русиянең дошманы дип саный торган» кешеләрнең кимүенә китерә дип исәпли. Сөйләшүнең дәвамы бишенче санга күчеп, аерым депутатлар, аларның сәяси позицияләре хакында фикерләшү төсен ала. Шул рәвешле, Ф. Әмирхан яшь укучысын уйландыра, гражданлык активлыгына чакыра, алар белән тиң куеп, үзен дә борчыган күзәтүләре белән уртаклаша.

Журналда Әмирхан кечкенәләргә аңлаешлы һәм тәэсирле итеп мәшһүр шәһәрләр (Истанбул, Мәскәү һ. б.), табигать күренешләре (кояш, йолдызлар, җир тетрәү), бакыйлыкка күчүләре нисбәтле – мәшһүр шәхесләр (Д.И. Менделеев, Галимәтелбәнат Биктимерия), бәйрәмнәр, фәнни һәм иҗтимагый-сәяси мәсьәләләр (әйтик, Дума ачылу) турында сөйли, яңа татар әдәбиятының беренче карлыгачларыннан Г. Исхакый әсәрләрен укырга тәкъдим итә. Язмалар күләмле, мәгълүматлы булуга аерым игътибар итәргә кирәк. Әйтик, «Күктә күренә торган нәрсәләр» язмасы 3 санда (1, 3, 5) басыла һәм Галәм, аның төзелеше, планеталар һәм йолдызлар, Җирнең Кояш тирәсендә әйләнүе кебек бик күп күренешләргә туктала. Заманча фәнни мәгълүматлар – борынгы кешеләрнең ышанулары турында сөйләү белән үрелеп китә. «Гаяз» язмасы Г. Исхакыйның «Өч хатын берлән тормыш», «Ике йөз елдан соң инкыйраз» әсәрләрен балаларга шәрехләп бирә.

«Тәрбиятел-этфаль», 5 нче саны нәшер ителгәч (1907 елның гыйнвар – март айлары), чыгудан туктый. Казанга кайтып киткән Фатихның аякларын, уң кулын 1907 елның 15 августында паралич суга. Шушы авырудан 21 яшьлек егетнең аяклары йөрми торган булып кала. Сау вакытында көчле оптимист, җилкенчәк Фатих, коляскага беркетелгәч, җитдиләнә, ләкин күңел көрлеген җуймый, беркайчан да авыруыннан зарланмый. Казанда ул гаять мөһим эшкә – «Әлислах» газетасын чыгаруга алына. Радикаль карашлы яшьләр матбугаты органы саналып, атнага бер тапкыр 16 битлек булып нәшер ителүче газетаның рәсми мөхәррире Вафа Бәхтияров исәпләнсә дә, рухын һәм эчтәлеген билгеләүче мөхәррире Ф. Әмирхан һәм Г. Тукай була [1: 4]. Бу хакта Ф. Әмирханның баш мәкаләләре (зур күпчелеге беренче тапкыр томлыкларга кергән) дә сөйләп тора. Алар, барыннан да бигрәк, әдипне олы фикер иясе һәм күренекле татар иҗтимагый-сәяси эшлеклеләренең берсе итеп таныта.

Газетаның иң беренче санындагы «Казан, 3 октябрь» дигән баш мәкалә татарларда иң актуаль тема буларак мәктәп-мәдрәсәләрне яңартуны күтәрә, нәкъ менә шуның газетада үзәк урынны биләячәген әйтә. Ф. Әмирхан мәсьәләне башка халыклар мәгарифе, татар мәгариф тарихы контекстында карый, ачынып болай ди: «...мәктәп вә мәдрәсәләремез безнең мәгыйшәтемезне (*тормышыбызны*) дә үзләре белән бергә XII–XIII гасыр хәләтендә тотып килгәннәр <...> татар ба-

ларын <...> бөтен галәм мәгыйшәтендә иң вак вә хәкыйрь роль уйнаучылар итеп калдырганнар» [7: 48]. Шуннан чыгып, ул газетаның мәсләген аңлата: «лозунгымыз – “Гыйлем-мәгарифнең милләтемез арасына интишаре (*таралуы*) вә сәгадәте гомумия”дер». Чөнки: «Татарның мәгыйшәтене асылыннан сүтеп төзәтергә кирәк! Безгә аның урынына яңа мәгыйшәт кирәк» [7: 49]. Газета яңа мәгыйшәтнең контурларын билгеләргә, шуңа ирешү юлындагы каршылыкларны барларга, татар мәгарифенең кыйбласын ачыкларга алына.

Чыннан да, басма тематик яктан бик бай булып чыга. Монда белем-мәгърифәт, әдәбият-мәдәният, татар теле, театр, музыка мәсьәләләре дә, илдәге һәм дөньядагы сәяси-иҗтимагый вазгыять тә, хатын-кыз проблемасы да, дин, тарих, фәлсәфә дә игътибар үзәгенә куела. Ф. Әмирханның күпсанлы язмалары арасында берничә төп тема аерылып чыга.

Беренчесе – басманың төп максатына тәңгәл килгән ***гыйлем-мәгърифәттә алгарыш*** мәсьәләсе. Ул төрле яклап, төрле ракурсларда күзәтелә башлый. Икенче санга баш мәкалә итеп язылган «Казан, 10 октябрь» шәкертләр хәрәкәтенең асылын һәм әһәмиятен билгеләүгә багышлана. Үзе дә яңарак кына шул хәрәкәттә кайнаган Фатих сүзне 5–6 ел дәвам иткән әлеге хәрәкәтнең алты нәтиҗәсен күрсәтүдән башлый: 1) шәкертләрдә мәгълүматка ихтыяҗ тәрбияләү; 2) аларда мөгаллим булу куәсен көчәйтү; 3) русча белә торган шәкертләрнең нык артуы; 4) белемсез мөдәррисләрнең укытуны ташларга мәҗбүр булуы; 5) яңа ачыла торган уку йортларының яңа программаларга йөз тотуы; 6) халыкның мәдрәсәләрдә белем һәм тәрбия бирүне күзәтү-контрольдә тота башлавы.

Бу нәтиҗәләрне мөһим дип санавы белән бергә, Ф. Әмирхан, бер яктан, татар җәмгыятендә барган бу хәрәкәтнең Европадагы үзгәрешләргә тәңгәл булуын әйтеп хуплый, бер үк вакытта, Кавказ мөселманнарындагы тискәре тәҗрибәне телгә алып, татар җәмәгатьчелеген, яңа мәдрәсәләр ачу белән бергә, иске мәдрәсәләрдәге укыту тәртибен үзгәртүдә активлашырга чакыра.

Шул ук санга әдипнең «Гыйлемгә һәвәсне ничек арттырырга?» мәкаләсе кертелгән. Ф. Әмирхан Мәскәү һәм Петербург университетларында укыткан профессор И.Х. Озеровның соңгы ике елдагы сәяси вакыйгаларга анализ биргән хезмәтендәге Россия яшьләре гыйлемгә һәвәсләнде дигән фикерне, рус мәгариф системасын Германиянеке белән чагыштырып тәнкыйтьләвен сөйли. Күрәсең, язма шушы караш белән укучыны таныштыру максатын куя да. Автор ирониясенең «“профессорлар”ымызның <...> шәкертләрдә тәнкыйть кувәләрен арттырырга тырышуның ярамаганлыгын» [7: 59] исбатлауларына юнәлтелгән булуы Ф. Әмирханның, Озеров кебек үк, шәкертләрдә үзфикерлелелек, тәнкыйди караш, заманча аң үстерүне яклавын дәлилләп килә.

«Казан, 17 октябрь» баш мәкаләсе татар мәгарифендәге шулай ук бик тә актуаль булган мәсьәләне күтәрә: югары белем бирә торган (галия баскычы) 10 мәдрәсә булып та, бары тик алты башлангыч

(ибтидаи) мәктәп эшләүгә укучының игътибарын юнәлтә. Европа мәгарифенә күз төшереп, ул 10 югары мәктәпне эшләтер өчен 200 башлангыч мәктәп кирәклекне искәртә. Ф. Әмирханга хас нечкә ирония белән: «Без алай башка кавемгә охшарга яратмыймыз», – ди дә, «Мөхәммәдия» мәдрәсәсе ачылгач, җәмгыятьтә урта (рөшдия, игъдадия) мәктәпләрнең кирәге калмады дигән караш урнашуны тәнкыйтьли. Шулай автор дөрестән дә тиз арада төзәтү таләп ителгән проблемага күз сала. «Әгәр Казан татарларының ун хәзерге кеби дарелфөнүннәре урынына ике-өч мөкәммәл рөшдия (*урта баскыч мәктәпләре*) вә бер мөкәммәл игъдадияләре (*башлангыч мәктәпләре*) булса, никадәр бәхетле булырлар иде. Әгәр ун дарелфөнүннәремезне тәрбия кыла торган акчаларымыз шул ике-өч рөшдия һәм бер игъдадиягә сарыф кылынса, никадәр урынлы сарыф кылынган һәм хуҗаларын бәхетле ясаган булырлар иде. Әгәр шул ун дарелфөнүннән ел саен җитешә торган илле-алтмыш надан имам-хатыйп, мөдәррисләр урынына рөшдия вә игъдадияләремездән зыялы унбиш-егерме генә кеше җитешә барса да, истикъбалемез (*киләчәгебез*) якты булыр иде» [7: 65–66]. Бер ел да узмас – без әдипнең бу хыялы тормышка ашканны аның үз язмаларында күрербез.

«Казан, 25 октябрь» баш мәкаләсе (Ф. Әмирхан томлыкларына беренче тапкыр кертелә) алдагы баш мәкаләнең дәвамы кебек тоела, ул мөгаллимнәр әзерләү мәсьәләсенә кагыла. Мөгаллимнәр җитешмәгәнгә – татар мәктәпләре ачылмый, мөгаллимнәр җитешмәгәнгә – укыту сыйфаты түбән, диюче Ф. Әмирхан бу юнәлештәге адымнарның каршылыкка очравын билгели: җәй көне бер сыйныфлык булып оешкан мөгаллимнәр әзерләү курсларын шикаять язып яптыруларын сөйли. Халыкка мөрәҗәгать итеп, тиз арада Казанда бер укытучылар әзерләүче уку йорты ачарга өнди, язмасын: «Татар милләте үзенең мәгариф эшен үзе илтә алудан гаҗизлек күрсәтерлек бер гайрәтсез милләт түгел!» дигән ышаныч белән тәмамлый. Бу өндәмә Ф. Әмирхан публицистикасында озак еллар кабатланып барачак әле.

«Казан, 5 ноябрь» баш мәкаләсе (томлыкларга беренче тапкыр кертелә) 1906 елның 31 мартында Халык мәгарифе министрлыгы тарафыннан каралган Россиянең көнчыгыш һәм көньяк-көнчыгыш өлешләрендә яшәүче башка милләт кешеләре өчен башлангыч училищелар турында закон проектын кабат тикшерү өчен комиссия эшчәнлеге хакында бара. Әмирхан бу комиссия эшенә Ибраһим Акчурин, Гайсә Еникиев, Ризаэддин Фәхреддин, адвокат Бат кебек кешеләрнең катнашуы матур бер нәтиҗәгә китерүне – татарлар өчен яңа кагыйдәләр тәкъдим ителеп, татар мәктәпләрен Диния нәзарәте карамагына бирдерү мәсьәләсе көн тәртибенә куелуны зур канәгатьлек белән сөйләп уза.

«Казан, 12 ноябрь» баш мәкаләсе (томлыкларга беренче тапкыр кертелә) дөнья үзгәрешенә бәйле мәдрәсәләрдә фәннәр укытуга ихтыяҗга тукталса, шулай ук беренче тапкыр кабат басыла торган «Казан, 19 ноябрь»дә Россиядә югары уку йортларына керергә

теләүчеләр башка милләт вәкилләренең күплегенә кагылышлы күзәтү ясалып, татарларда моның пассив булуы искәртелә. Әмирхан бу хәлнең сәбәпләре дип уку программаларының заман таләпләренә җавап бирмәвен, уку йортларының искелек учагы булып калуын саный. «Казан, 26 ноябрь» Әмирхан өчен яңа темага – кыз балаларны укыту һәм тәрбия мәсьәләләренә багышланган. Хисси-эмоциональ язылган бу мәкалә татар матбугатында шушы мәсьәләнең гаять активлашуына китергән сәбәпләрнең берсенә әйләнә. Бигрәк тә 1912 елдан соң хатын-кыз мәгарифе татар матбугатындагы иң актив темалардан булып китә.

«Казан, 3 декабрь» язмасы (томлыкларга беренче тапкыр кертелә) кабат мәктәпләр мәсьәләсенә әйләнеп кайта. Полякларның, махсус фонд оештырып, күпсанлы башлангыч һәм урта мәктәпләр ачуын мисалга китереп, автор татарларның мәгарифне түгел, кием һәм чәч йөртүне миллилек нигезе дип карауларын тәнкыйтьли. «Болар бик күптән, бик яхшы итеп кием вә сач белән миллият сакланмый, бәлки аның мәдәнияте вә мәгарифе белән саклана икәнчелеген белгәннәр вә үзләренең мәгарифләре аркасында миллиятләрен җуялтмый киләдерләр», – ди ул. Мәсьәләне хәл итү өчен, автор зәкят акчасын мәктәпләр ачуга тотарга чакыра. Чыгымнарны санап, ул моның китерәчәк уңай нәтиҗәләрен дә барлый.

Томлыкларга беренче тапкыр кертелгән өч мәкалә көн кадагына суккан күренешләргә кагылалар. «Казан, 10 декабрь» Казан муллаларының, җыелып, казыйлыкка вәкилләр сайлавын хәбәр итә һәм автор: «Татар милләте үзенә файдалы булачак кешеләрне яхшы таный башлаган, үзенең идарәи руханиясе әгъзаларыны вә мөфтине сайлап куяр дәрәҗәдә үскән икән», – дип шатлана. «Казан, 17 декабрь» исә татар халкының 5 мохтаҗлыгын билгеләүдән бшлана: гыйлемгә, хөррияткә, байлыкка, иркенлеккә, рухи байлыкларга (әдәбият, сәнгатькә) ихтыяҗ турында әйтеп, Ф. Әмирхан аеруча икесен – гыйлемне һәм байлыкны – милләткә хезмәт иттерүнең хәзерге көн татар җәмгыяте өчен аерата мөһимлеген сөйли. «Казан, 24 декабрь» Уфада, Казанда башланган мәктәп-мәдрәсәләрне баскычлап үзгәртү вазгыятенә тәнкыйть күзлегеннән карап язылган.

1908 елда дөнья күргән баш мәкаләләрдә дә гамьле сөйләшүләр дәвам итә. Шулай ук томлыкларга беренче тапкыр кертелгән мәкаләләр Әмирханның үткен күзе күп проблемаларны ачып салганлыкка дәлил була ала. «Казан, 1 гыйнвар» язмасы – татар мәктәп-мәдрәсәләрендә уку вакытының тәртипкә салынмавы турында. Ф. Әмирхан рус һәм татар уку йортларындагы дәресләр санын чагыштыра: кышкы каникулга кадәр рус шәкертләре – 400 сәгать, аннары 500 дәрес укыячаклар, татар шәкертләре – 60 сәгать дәрестә булып, ел дәвамында күп дигәндә 150 дәрес тыңлаячаклар, дип, бу исрафның гыйлем сыйфатына сугуына сызлана. «8 гыйнвар» мәкаләсе татар тормышындагы күңелсез яклар: эшләп тә ач-ялангач яшәү, наданлык, хатын-кызларның изелүе, яшьләр өчен тормышның тарлыгы турында

сөйли. Боларны милләтнең авыруы дип атап, автор аңа дәваны гыйлемнән табу мөмкинлеген искәртә, моның өчен «татар милләтенең дә иң зур кайгырткан нәрсәсе мәгариф вә мәдрәсәләр мәсьәләсе булырга тиеш», – дип белдерә. «Казан, 14 гыйнвар» III Дәүләт думасы депутаты Гайсә Еникиевның татар мәктәпләре һәм аларны ничек үзгәртү хакында мәгълүмат сорап җәмәгатьчелеккә мөрәҗәгать итүенә нисбәтле язылa. Ф. Әмирхан, бер төркем зыялылар исеменнән, «Иттифак әл-мөслимин» партиясе 1907 елда Түбән Новгород шәһәрендә үткәргән съездда әзерләнгән карарларның иң мөһим бишесен искә төшерә һәм эшне шуларны тормышка ашырудан башларга кирәклекне искәртә. Бу карарлар мәдрәсәләрне Диния нәзарәте карамагына тапшыруны; башлангыч белемне туган телдә алуның мәҗбүрилеген; татар шәһәрләрендә һөнәр һәм сәнгать мәктәпләренең татар телендә эшләвен; һәр җирдә татар телендә мәктәпләр ачарга рөхсәт ителеп, аларны хокукый яклау; мәктәп эшләрендә ирек бирү кебек пунктларны үз эченә ала.

«Казан, 21 гыйнвар» баш мәкаләсе, узган елга нәтиҗә ясап, яңа елга гамьле максатлар билгеләү кебек язылган. Ф. Әмирхан, сүздән эшкә күчәргә вакыт җиткәнлекне әйтеп: «Безнең яңа елда яңа лозунгымыз: “Никадәр вак булса да – эш; сүз белән генә ерак китеп булмый икән” булырга тиештер» [7: 88], дип ассызыклый. Әмма тормыш үзгәрешләр алып килә: әдипнең «Казан, 2 февраль» язмасы «Реакция башланды!» [7: 90] дип ачыла. Әмирхан моның ысулы җәдид мәктәпләренә һөҗүмнәрдә, әдәбият кичәләре уздыруга каршы комиссияләр оештыруда, мәгарифне үзгәртүгә каршылыкта, халыкның кабат йокыга талырга теләвендә аеруча көчле чагылуын күрсәтә. Әмма ул үзе – оптимист, аның кысуларга каршы җавабы да әзер: ирония белән әйткән, татар кичәләре һәм мәктәпләре ябылса – татарлар үзләренә кирәк гыйлем һәм мәгарифне рус театрларында һәм кичәләрендә, рус гимназияләрендә табачак, дигән сүзләре татар дөньясының үзгәргәнлегенә, кабат искелек заманнарына әйләнеп кайтмаячагына ышаныч булып яңгырый.

«Казан, 9 февраль» баш мәкаләсе кабат 14 гыйнварда күтәрелгән мәсьәләгә әйләнеп кайтып, татар мәктәбен үзгәртеп кору планнарының аерым моментларын шәрехләп уза. «Казан, 16 февраль»дә исә рус телендә белем алган яшьләрнең татарча белүен таләп итү, татарлар укый торган рус мәктәпләрендә татар мөгаллиме булдыру кирәклек күтәрелә. «Казан, 23 февраль» реакциянең мәктәп-мәдрәсә мәсьәләсенә тискәре йогынты ясавына игътибар итсә, «Казан, 2 март» Дәүләт думасында мәгариф эшләренә карашлар төрлелеген анализлап үтә. «Казан, 9 март» исә кабат татарлар өчен гимназияләр, мәктәпләр ачу ихтыяҗын көн тәртибенә куя. «Казан, 17 март» (томлыкларга беренче тапкыр кертелә) мәктәп-мәдрәсәләрдә сыйныфтан сыйныфка күчү имтиханнары кертү тирәсендә бара.

Көчле яңгырашлы «Мәктәпләрдә хөррият рухы» язмасы шулай ук баш мәкалә булып басыла (1908 ел, 3 һәм 11 апрель). Фран-

цуз һәм инглиз мәгариф системаларын чагыштырып, Ф. Әмирхан беренчесенең – буйсындыруга, икенчесенең иреккә корылган булуын белдерә. Татар мәгариф системасының киләчәген хөррият рухы тәрбияләүдә күрергә тели. Бу мәкаләдә әйтелгән фикерләр Г. Тукайның «Хиссияте миллия» (1906) язмасына аваздаш, алар күпкә соңрак, 1914 елда, Г. Ибраһимовның «Тәрбиядә хөррият вә шәхсият нигезләре» язмасында да күтәреләчәк әле.

«Мәдрәсәләрне берләштерү» (1907 ел, 19 апрель) күләмле мәкаләсе Казанда 12 югары мәдрәсә, 12 игъдадия, 12 рөшдия, 13 башлангыч мәктәп барлыкны әйтеп башлана. Бу саннар бер ел элек Ф. Әмирхан «Казан, 17 октябрь» мәкаләсендә күтәргән проблеманың – урта баскычларда мәктәп булмауның – хәл ителүенә, ягъни газетада әйтелгәннәрнең җәмәгатьчелек тарафыннан тормышка ашырылуына мисал булып тора. Бу материалдагы төп мәсьәлә – Казан шәкертләренең мәдрәсәләрне берләштерү идеясе белән мөрәҗәгате. Ф. Әмирхан моны хуплый һәм белем сыйфатын күтәрү җәһәтеннән дә, икътисади яктан да кирәклеген аңлата. Бу сөйләшү «Зурлар белән мәдрәсәләр берләштерү хакында мөзакәрә»дә (1908 ел, 19 һәм 27 апрель), «Мәдрәсәләр[не] берләштерү (Без 27 номер...)» (1908 ел, 27 апрель; томнарга беренче тапкыр кертелә), «Мәдрәсәләр[не] берләштерү (28 номердагы мәкаләгә гыйлавә)» (1908 ел, 4 май; томнарга беренче тапкыр кертелә) кебек язмаларда дәвам итә, аларда Ф. Әмирхан Казандагы аерым мәдрәсәләрнең киләчәгенә караган планнары белән уртаклаша, әйтерсең, шушы берләштерүнең стратегиясен, план-проспектын төзеп күрсәтә. «Казан, 26 май» баш мәкаләсендә (1908 ел, 27 май, томнарга беренче тапкыр кертелә) Казан татар укытучылар мәктәбенең (КТУШ) программасы белән кыскача гына таныштырып, шуның үрнәгендә укытучылар әзерләүче уку йорты ачарга чакырып, Ф. Әмирхан «Кырык мең мөселманы, әллә никадәр байлары булган Казан бер дарелмөгаллимин вөҗүдкә китерүдән дә гаҗиз калыр микәнни?» дигән сорау куя. Бу язмаларда әдипнең татар мәктәп-мәдрәсәләренең программаларын да, алардагы укыту тәртибен дә эчтән, яхшы белүе, андагы мөгаллимнәр, аларның гыйлем дәрәҗәсе, уку йортындагы мохит, фәннәрнең ничек укытылуыннан хәбәрдарлыгы күренеп тора.

Томлыкларга беренче тапкыр кертелгән баш мәкаләләрдән «Казан, 24 июнь. Хөкүмәт урта мәктәпләрендә искелек» хөкүмәтнең мәгарифкә мөнәсәбәте мәсьәләсенә кагыла. «Казан, 2 июль» һәм рус яшьләренең, һәм татарларның ватаннан читтә гыйлем эзләүләрен үзәккә ала. «Казан, 12 июль» исә татар фикер ияләрендә мәгариф реформасы хакында татарның күренекле эшлеклеләрендә фикер төрлелегенә сызланып язылган. Автор: «Без – татарлар, милли мәктәпләр вөҗүдкә китерер өчен, башлап, рус мәктәпләрендә тәхсилгә җабырылырга мәҗбүрмез», – дип, татар мәгарифен шушы үрнәктә үстерүдән башка юл булмауны дәлилли.

Газета чыга башлаганга ун ай тулуга нисбәтле Ф. Әмирхан баш мәкалә итеп «”Әлислах”тан ни көтәргә ярый?»ны (1908 ел, 20 июль;

томлыкларга беренче тапкыр кертелә) яза. Басманың төп кыйбласын тагын бер кат билгеләп, «фәкать халыкка бездә мәктәп-мәдрәсәләр юклыгын аңлатырга тырышамыз», ди дә, болай шәрехләп бирә: «Мәктәп-мәдрәсәләремезнең эчен-тышын ачык иттереп күрсәтәбез. Халыкның хәзер мәктәбе ибтидаиларны (*башлангыч мәктәпләрне*) гына бертөрле тәрбияләргә вә, иң чиге дә, рөшдиләр (*урта баскыч*), яхуд городскойлар образованиесе бирерлек мәктәпләр генә ачарга кулыннан килүен уйлаганга, мөгаллимнәр җитештерер өчен дарелмөгаллиминнәр ачарга вә рөшдиләргә дәрес китаплары хәзерләргә иҗтиһад итүне вә шуннан артыкка куәтемез җитмәүне ачык иттереп әйтәбез. Менә “Әлислах”тан нәрсә көтәргә ярый». 3 ай узуга, «Казан, 13 октябрь» язмасында әдип тагын бер кат газетаның мәсләге мәсьәләсенә әйләнеп кайта.

Шулай ук томлыкларга беренче тапкыр кертелгән чираттагы баш мәкаләләр сәяси мәйданга кереп китә. «Ике катлы реакция» (1908 ел, 27 июль) илдә башланган реакциянең мәгариф эшләренә тискәре тәэсире турында сөйләсә, «Казан, 14 август» (1908 ел, 14 август) Госманлы дәүләтендә ирекле фикернең җиңүенә шатланып язылган. «Казан, август 21» (1908 ел, 21 август) мөфтинең мәгариф мәсьәләләрен тикшерүгә багышланган съезд җыю теләге турындагы сүзләргә нисбәтләнә. Бу хәбәрне хуплап каршылаган автор җыенның «руханилар съезды түгел, бәлки татар зыялылары съезды булырга» тиешлеген, әйтеп, фикердәшләрен бу эштә катнашырга чакыра. «Казан, 31 август» шулай ук уку-укыту мәсьәләсенә көтелмәгән яссылыкта якын килеп язылган. Ф. Әмирхан биредә татар мәдрәсәләрен диниятне һәм миллиятне көчләп тагуда гаепли, моны тәрбия чаралары белән алып барырга чакыра.

Ф. Әмирхан башка матбугат органнарында мәгариф мәсьәләсенә караган мәкаләләргә дә мөнәсәбәт белдереп бара. Әйтик, «Казан, сентябрь 15» (томлыкларга беренче тапкыр кертелә) – шундыйлардан.

Әдәбиятны үстерүне халык аңы-фикере белән турыдан-туры бәйләп карый торган Ф. Әмирхан («Казан, 30 сентябрь. Мәктәпләремездә әдәбият дәресләре»): «Вакыт түгелме мәдрәсәләребездә татар әдәбияты дәресләре башларга?» дигән чакыру белән чыга [8: 77]. Аныңча, укучыларга әдәбият дәресләре бирү – татар әдәбиятын-мәдәниятен камилләштерүнең туры юлы. Балалар һәм яшүсмерләрне тәрбияләү генә түгел, әдип фикеренчә, милли үзаңны булдыру һәм ныгыту да сүз сәнгатенә йөкләнә: «Әдәбият – дөньяга карашны киңәйтүдә вә теләгән фикерне аңларлык кешеләргә чәчүдә иң куәтле корал» [8: 78], – дип яза ул.

«Казан, 25 октябрь» язмасы (томлыкларга беренче тапкыр кертелә) «Хөсәения»дән 33 шәкертнең «Иж-Буби» мәдрәсәсенә китүе уңаеннан язылган. Ф. Әмирхан әлеге күренешнең мәдрәсәләрне яңарту мөһимлеген, яшь мөгаллимнәргә юл бирү кирәклеген күрсәтүче дәлил булуын да, шәкертләрнең гыйлем алу мәсьәләсенә аңлы төстә якын килүләре күрсәткече икәнен дә билгели.

«Казан, 2 ноябрь» мәкаләсендә автор: «Казан яшьләре быел чынлап уку һәвәсенә төшеп, чынлап гомерләренең һәр дәкыйкаларын тәкъдир итә башладылар», дип шатлана. «Казан, 1 ноябрь»дә яшьләрне матди яктан кайгырту өчен бер союз төзү тәкъдиме белән чыга.

Ф. Әмирхан томнарына беренче тапкыр кертелгән 1909 елгы баш мәкаләләр, нигездә, сәяси яссылыкта язылганнар. «Казан, 7 гыйнвар»да, узган елга йомгак ясап, автор Госманлы дәүләте конституцияле булып яшәүне зур казаныш буларак телгә ала, татар дөньясында артык күзгә ташланырлык алгарыш булмауны билгели. «Казан, 15 гыйнвар» мәкаләсе халыкара теманы дәвам итә. Автор конституцияле Госманлы дәүләтенең монархиядән өстенлекле сыйфатларын берәм-берәм санап бара. Бигрәк тә Ф. Әмирханны Госманлы дәүләтенең халыкның үзаңын һәм мәдәниятен «мәгърифәт белән саклау юлына» керүе рухландыра. «Казан, 15 февраль. Азеф вакыйгасы һәм Лопухинны хибес» – провокаторлыкта гаепләнгән Евно Фишелевич Азеф вакыйгасын бәян итә. «Казан, 10 февраль» тагын бер кат Госманлы дәүләтендәге вазгыятькә күз ташлый. «Казан, 26 февраль» исә татар матбугат органнарының актуаль мәсьәләләргә кагылмый узуын тәнкыйтьли. «Казан, 9 март», шушы сөйләшүне дәвам итеп, газеталарның халыкара сәясәт белән мавыгуына игътибар бирә. «Казан, 21 апрель», «Казан, 30 апрель», «Казан, 21 июль» кабат Госманлы дәүләтендәге хәлләрне күзәтүгә багышлана.

Бу юнәлештә Ф. Әмирханның каләме сәясиләшә бару күзгә ташлана. Бәлки, үзенең полиция күзәтүе астына эләгү, газетаның ябылу сәбәпләренең берсе дә шул булгандыр.

Гомумән алганда, «“Әлислах” үз алдына татар мәктәп-мәдрәсәләрен нигезеннән үзгәртеп, Европа һәм алдынгы рус уку йортлары дәрәҗәсенә күтәрү, аларда дөньяви фәннәр, туган тел, әдәбият укыту, динчеләр кулыннан аерып, үзидарә урнаштыру, яхшы кадрлар белән тәэмин итү һ. б. шундыйларны максат итеп куя. Ләкин газетадагы мәкаләләрнең эчтәлеге моның белән генә чикләнми, чынлыкта ул күпкырлы. “Әлислах” киң планда алдынгы рус, Европа мәгариф системасын, мәдәниятен, әдәбиятын пропагандалый, хатын-кыз азатлыгы һәм мәгарифе өчен көрәшә. Кара реакция котырынган еллар булуга карамастан, ачыктан-ачык искелек, тар милләтчелек кебек тискәре күренешләргә каршы көрәш мәйданына әверелә» [1: 4]. Бу юнәлештә газетаны Ф. Әмирхан әйдәп бара, үзенең киң карашы белән яңа бурычлар куеп тора, аларны хәл итәргә өнди.

Икенче юнәлеш – ***сәясәт***, ул да газетаның иң беренче санынннан, Ф. Әмирханның сәяси мәсләкле, III Думага вәкилләр сайлау белән бәйле «Думалар» (1907 ел, 3 октябрь) мәкаләсеннән үк башлана. Балалар журналындагы алдагы Дума белән бәйле язмадан аермалы буларак, мәкалә сәясәттән хәбәрдар кешеләргә адресланган. Ул Россиядәге сайлаучылар партияләренә һәм аларның мәсләкләренә анализ ясый. Сайлау законнарына кертелгән 3 июнь үзгәрешләрен, ягъни югары сыйныфлардан күбрәк вәкилләр сайлау хокукы бирүне,

Ф. Әмирхан хөкүмәтнең вак халыкларның (инородецларның) хокукларын кисүе дип гаепли. Әмма шушы вазгыятькә карамастан, язма сайлауларда активлык күрсәтергә чакырып тәмамлана.

Шушы законга тагын да төгәлрәк анализ биргән «3 июнь кануны вә партияләр» (1907 ел, 10 һәм 17 октябрь) татар укучысын илдәге вазгыятькә мөһим тәэсир ясаган 3 июнь канунының беренче нәтиҗәләре белән таныштыра. Аерым алганда, Ф. Әмирхан бу канунның кадетларны куәтләнергә мәҗбүр итүен, аларның октябристлар белән берләшү мөмкинлеген, эсерлар һәм социал-демократлар партияләренең генә үз мәсләгенә – халыкка сүз ишеттерүне алга алуына – тугрылыгын телгә ала. Шунысы кызык: Ф. Әмирхан бу язмасында социал-демократлардан большевиклар һәм меньшевиклар канатларының позициясе, асылда, бер-берсеннән аерылмауга игътибар итә һәм барлык партияләрне көчсезләндергән 3 июнь канунының боларга тәэсир ясамавын искәртә. Авторны, бигрәк тә, Бөтенроссия мөселманнарының «Иттифак әл-мөслимин» партиясендәге хәл борчуга сала, автор партиянең таркаулыгы нәрсәгә китерәсен алдан күрә. Мондый күзәтүләр Ф. Әмирханның бик көчле аналитик-сәясәтче, хәтта борынлап кына килә торган күренешләрнең киләчәген алдан күргән шәхес булуын тагын бер кат дәлилли.

Алга таба да Ф. Әмирхан Дәүләт думасы эшчәнлеген аңлаткан язмалар белән чыгыш ясавын дәвам итә. Алар халыкка аңлаешлы һәм сәяси төпле булулары белән аерылып торалар: «3 нче Дума» (1907 ел, 25 октябрь), «Дума ачылды» (1907 ел, 5 ноябрь), «Думада центр» (1907 ел, 12 ноябрь), «Дума» (1907 ел, 3 декабрь) һ. б. Аларда хакимияттәге вазгыять, һәр үзгәреш оператив рәвештә күзәтеп барыла, әйтик, «Сәясәт галәмендә» (1907 ел, 17 декабрь, томлыкларга беренче тапкыр кертелә) язмасында дәүләт бюджеты турында сүз алып барыла. «Беренче Дума әгъзаларына хөкем» (1907 ел, 24 декабрь, беренче тапкыр кабат басыла) парламент депутатларының хөкемгә тартылу вакыйгасын аңлата. «Тәгълим мәҗбүри, хөкүмәт һәм Дума» (1908 ел, 25 март) мәкаләсе (томлыкларга беренче тапкыр кертелә) Думада мәҗбүри белем бирү системасы кертү мәсьәләсе тикшерелүгә бәйләнә. Баш мәкалә итеп әзерләнгән «Казан, 17 июнь» Думада мәгариф хакындагы вазгыятькә багышлана (томлыкларга беренче тапкыр кертелә). «Дума сәламәт вакытта Толстой режимына кайту юк!» (1908 елгы 21 август) язмасы Россиядә югары уку йортлары өчен яңа устав эшләнгәнне хәбәр итә һәм «хәзердә сайланып куела торган ректор, декан һәм секретарь моннан соң тәгъйин белән (*өстән билгеләп)* куелачаклар. Дарелфөнүн эчендәге таләбә җыеннары (*шәкертләр җыелышлары)* бөтенләй бетереләчәк. Хәзердә шәкертләргә күп уңгайлык бирә торган предметный система урынына курсовой система кертелү ихтималы да тотыла икән» [7: 132] дип, боларның югары уку йортларының мөстәкыйльлеген бетерәчәк гамәлләр булуын искәртә.

Бу урында Ф. Әмирханның вакытлы матбугат чараларында эшләве аны әдип итеп формалаштыра дип күрсәткән Ф.Г. Галимуллинның

бер фикерен кабатлап узу урынлы булыр: «Ул илдәге, татар җәмгыятендәге хәл-әхвәлләрне игътибар белән күзәтеп бара, аларга карата үткен һәм йөгерек каләме белән шәхси мөнәсәбәтен белдерүне заман тарафыннан үзенә йөкләтелгән бурыч дип саный. Ул елларда еш сайланган думаларның сәяси составын һәм шуннан килеп чыга торган язмышын билгеләүче язмалар дисеңме; мәдрәсәләрдә укытуның торышы, аларның җанлы тормыштан артта калулары, моның бер сәбәбе буларак, татар әдәбиятының укытылмавына борчылып язган аналитик мәкаләләреме; татарның алга китешенә комачау итүчеләрне ачып салган "Газеталар галәмендә" дигән күзәтүеме – болар һәммәсе аның журналистика жанрларын, аларның табигатен яхшы аңлап, кыю эш итүен күрсәтә» [3: 7].

Өченче юнәлеш – ***татар тормышындагы кимчелекле якларны барлау,*** алардан көлү. Ф. Әмирханның 1907 елгы 3 октябрь санында басылган «Мөтәгассыйб Казан татарларына ачык хат» дигән кискен сатирик мәкаләсе – шундыйлардан. Хат формасында, Печән базарының иске карашлы фанатикларына риторик эндәшеп, автор тормышны ике чиккә аера: татар дөньясының тулысы белән наданлык, караңгылык диңгезендә чайкалуы – һәм берничә еллар элек аның бер өлеше өчен «ул мөхтәрәм вакытлар» үтеп, «эзләп тә табылмаслык җиргә» китүе: «Хәзер без үземезне һәм сезне бик яхшы таныдык, белдек» [7: 52]. Ф. Әмирхан иске карашлы татарларның көнитешен, эш-гамәлләрен күзәтеп, аларны милләткә, халыкка каршы кылынган дошманлык дип атый. Ул: «Дин вә миллият! Шушы кадәр гали нәрсәләргә сез нинди ифтиралар кыласыз (*ялалар ягасыз*)» дип ачына һәм шушы ике сүз астында фанатиклар башкара торган килешсез эшләрне күзәтеп уза. «Миллияткә килсәк, сезнең ул хактагы эшлеклелегеңез дә бик кайгылы вә егларлык бер халәттә: милләтне инкыйраздан *(югалудан)* котылдыра торган ялгыз бер чара – тәрәккый вә зыяланугa сез бөтен куәтеңез белән каршы торасыз. Милләтнең рухы булган әдәбиятына сез тумышыннан бирле дошман булып килеп, хәзергә кадәр хәлсез вә эшлексез кулларыңыз белән аны буарга тырышасыз. Милли театр, милли музыка, милли әдәби әшгарь (*шигырьләр*)... – боларның һәммәсен сез, табигать хилафына уларак, тудырмаска вә, туса да, яшәтмәскә тырышасыз. Кыска гына әйткәндә, сезнең динеңез – диянәтсезлектән, миллиятеңез – милләтне һәлакәт чокырына алып барудан гыйбарәттер» [7: 54].

«Казанның "педагоглары"» (1907 елгы 10 октябрь) исемле мәкаләсе, укыту-тәрбия мәсьәләләре турында сөйләшүне дәвам итеп, Казан татарларының бу эшләргә бернинди мөнәсәбәте булмаган кешеләрне Петербургка мәгариф эшләре тикшерелә торган махсус киңәшмәгә җибәрүеннән көлеп язылган. Бераздан «Зур "педагоглар" зур эш эшләп кайттылар» (1907 елгы 5 ноябрь) исеме астында бу көлке хәлнең нәтиҗәсе дә укучыга җиткерелә.

«Әлислах»ның Гает бәйрәменә багышланган 1908 елгы 1 гыйнвар санында басылган «Бәйрәм вә бәйрәм!» мәкаләсендә Ф. Әмирхан

татарларда дини һәм милли бәйрәмнәрнең күңелсез, кызыксыз узуына ачына, рус бәйрәмнәренең мәдәни рухын үрнәк итеп куя. Бу караш әдипнең хикәяләрендә тагын да образлырак төстә тасвирлана. «Гәзитәләр галәменнән» исеме белән даими күренеп килгән бер төркем язмалар матбугат мәйданындагы хәлләрне, тартышларны бәяләп бара.

Бу җәһәттән, Ф. Әмирханның ярым публицистик, ярым әдәби әсәр итеп язылган «Авырулар галәмендә» (1908 ел, 20, 27 июль һәм 14 август) тексты аерым бер урын тота. Беренче карашка, ул дәва эзләп килүчеләр турында булып тоела, әмма гомумән тормыш-яшәешкә, дөньядагы хәл-әхвәлгә метафора кебегрәк язылган һәм символлар (җил, тау, кояш, креслода утыручы кыз, музыка аһәңе) теле белән җәмгыятьтәге хаос, тигезсезлек, кайгы-моң, гаделсезлек турында сөйли. Хикәяләүнең Иранга, Госманлы дәүләтенә, Македониягә күчеп, андагы хокуксызлыкка кагылуы «авырулар галәме»нә бөтен җир шарын, яшәешне сыйдыра. Аннан татар җәмгыятенә, Казаннан килгән хатларга тукталып, татар дөньясын чолгап алган пессимизмны, өметсезлекне билгеләсә дә, Ф. Әмирхан болай ди: «Ләкин мин иптәшемнең бу пессимизмыны мөшарәкәт итмим (*уртаклашмыйм*). Бу халәтләрнең безнең башта вакытлы гына икәнчелегенә ышанам. Дөнья, мәгыйшәт безне эшкә тотынырга үзеннән-үзе мәҗбүр итәр дип уйлыйм» [7: 131–132]. Автор язмасын якты киләчәккә ышаныч сүзләре белән төгәлли: «И таң, ат инде тиз генә! Мин сине көтәм һәм тиздән булуыңа ышанам!» [7: 132].

Дүртенче юнәлеш – ***татар дөньясындагы яңа, матур башлангычлар*** турында сөйләү. Монда яңа китаплар бастырылу да, кичәләр һәм спектакльләр оештырылу да, эсперанто телен үстерү мәсьәләләре дә күздән кичерелә. «Әдип бу публицистик әсәрләрендә татар яшьләре күңелендә “әдәбият”, “театр”, “музыка вә хәяте гомумия хасиятләренең” җирләшәчәгенә ышана һәм татар халкында “әхлакы хәсәнә тәгаммем” итә башлавына чын күңелдән сөенә» [2: 275].

Беренче язма бишенче санда, «Әдәбият кичәсе» исеме белән басылып килгән бер бәйләм мәкаләләр Казанда оештырылган әлеге кичәләрне барлык детальләрендә: кемнәр чыгыш ясауны, бу чыгышларның сыйфатын, нинди фикерләр яңгыратылуны, татар тормышындагы яңа күренешләрне... – барысын да тасвирлап бара. 1908 елдан башлап шулай ук җентекләп татар театрындагы премьераларга күзәтүләр ясый («Егерме бишендә татарча театр уены», 1908, 4 май; «Татарча спектакльләр», 1908, 24 ноябрь; «Татарча спектакль», 1909, 17 март һ. б.), аның рецензияләрендә генә түгел, теләсә нинди мәдәни вакыйга-күренешләрне тәкъдим итүе вакытында уңай һәм тискәре яклары әйтелмичә калмый. Әйтик, «Гаспринский юбилее» (1908 ел, 25 март; томлыкларга беренче тапкыр кертелә) «Тәрҗеман» газетасының 25 еллыгы уңае белән язылган, әдип зур канәгатьлек хисе белән басманың әһәмиятен билгеле һәм Исмәгыйль Гаспралы карашларын анализлап уза. Әмма Әмирханның үткен күзе монда да тәнкыйтьләр-

лек урын таба: бераз соңрак басылып чыккан «У-у... шатлык, никадәр юбилей ясыйсымыз бар әле!» (1908 ел, 3 июнь) дигән язмада ул татар дөньясының юбилейлар уздыру белән артык мавыгуыннан көлә, мөһим вакыйгаларны гына зурлау кирәклеген, югыйсә, бәйрәмнәр белән вакыт уздырып, кирәкле эшләрнең читтә торып калу ихтималын сөйли.

Дүртенче юнәлештә әдип эшчәнлеген гомумиләштереп бәяләп, Р.К. Ганиева болай ди: «Аның күпчелек әдәби-тәнкыйди мәкаләләре Г. Тукай (“Габдулла Тукаев шигырьләре”, 1907; “Габдулла Тукаев шигырьләре”, 1908; “Печән базары, яхуд Яңа Кисекбаш”, 1908; “Азмы какканны вә сукканны...”, 1913; “Күпме какканны вә сукканны күтәрде бу ятим”, 1923) иҗатына багышланганнар. Гаяз Исхакый прозасы һәм драматургиясенең мәгънәви-әдәби үзенчәлекләре “Гаяз”, 1907; “Алдым-бирдем”, 1907; “Зиндан”, 1908; “Солдат”, 1908; “Мөгаллим”, 1914; “Зөләйха”, 1917; язмаларында тикшерелә. Аның шулай ук З. Һади, Ф. Кәрими, Я. Вәли, М. Гафури, С. Рәмиев, Г. Колахмәтов һ. б. иҗаты турындагы тәнкыйди мәкаләләре бар». Мондый нәтиҗә чыгарыла: «Фатих Әмирхан – XX йөз башы татар реалистик әдәбият белеме фәненә һәм әдәби тәнкыйтькә нигез салучыларның берсе» [4: 116].

Р. Мәрданов «Әлислах»ның һәр санында яңа дөнья күргән әсәрләргә рецензияләр басылуга игътибар итә: «Бу рубриканы, нигездә, Фатих Әмирхан алып бара» [1: 5]. Р. Әмирханов әдипнең, әдәби әсәрләргә генә түгел, бәлки дин гыйлеме, тарих, математика, тел гыйлеме, сәнгать, әхлак дәресләре һ. б. юнәлешле хезмәтләргә дә күзәтүләр башкаруын, тәрҗемәләрне һәрдаим бәяләп баруын тикшерә [2: 277].

Әдип әдәбият мәйданына чыккан китапларның берсен дә күз уңыннан төшермәскә тырыша, язмаларының зур күпчелеге заманча татар әдәбияты нинди булырга тиеш дигән сорау контекстында әзерләнгәннәр. Рецензияләрдә һәр әсәрне, хезмәтне хуплап, шатланып каршы алу белән бергә, һәм уңай, һәм кимчелекле яклары бик төгәл күрсәтеләләр. Әйтик, «Алдым-бирдем» рецензиясе Гаяз Исхакыйның әле генә табадан төшкән шул исемдәге пьесасына бәя бирә. Әсәрдәге типларның тормышчанлыгын мактаган Ф. Әмирхан җитди кимчелекләр буларак, мәхәббәткә аз урын бирелүне, Ибраһимның кызны чынлап та сөяме-юкмы икәнлеге ачыкланып бетмәүне, Исхакыйның «романтизмда саранлык» итүен күрсәтә. Гомумән алганда, яңа китапларга күзәтү ясаганда Ф. Әмирхан аларның татар укучысына нинди фикер җиткерүен, моның өчен кеше образларының – типларның – никадәр төгәл, тормышчан эшләнүен һәм тел-стиленең укучыга аңлаешлы, матур, нәфис булуын күз уңында тота.

Ф. Әмирханның әдәби тәнкыйтенә тәфсилле анализ ясаган Т. Гыйлаҗев аның эчтәлеген болай бәяли: «Ул исемнәре бүгенге көн укучыларына аз таныш булган Ярулла Вәли, Кәбир Бәкер, Галиәсгар Гафуров, Шакир Мостафа, Гомәр Терегулов кебек әдипләрнең

әсәрләренә бәя бирә. Мәгърифәтче язучылардан З. Бигиев, З. Ади, Ф. Кәрими, М. Гафуриның шушы рухтагы аерым әсәрләренә күзәтү ясый. XX гасыр башы классик әдипләре Г. Тукай, Г. Исхакый, Г. Камал, Г. Колахмәтовлар иҗаты әдәби тәнкыйтенең төп бәяләү объекты булып тора» [5: 113].

Ф. Әмирхан иң еш мөрәҗәгать иткән автор – якын дусты Тукайдыр, мөгаен. «Габдулла Тукаев шигырьләре. Шигырьләр көтебханәсеннән; 3 нче дәфтәр» җыентыгы басылып чыгу уңае белән Ф. Әмирхан «Габдулла Тукаев шигырьләре (Һәр милләтнең шөгарасы...)» дигән рецензия (1907 ел, 3 декабрь) яза һәм иҗатында теленең татарчалаша, камилләшә баруын мактый. М. Мәһдиев: «Тукай иҗатына Ф. Әмирханның мөнәсәбәте аеруча әһәмиятле: ул иплән-җайлап кына Тукайны халыкчанлыкка этәрә, аның Уральскидан алып кайткан госманлы-төрки телен чистартуга булыша. Гомумән, тәнкыйтьче буларак, Ф. Әмирхан гомере буе Тукай иҗатын ялгыш бәя алудан саклап, шагыйрь исән вакытта исә аңа ярдәм итеп килә» [6: 314], – диюе белән хаклы.

«Габдулла Тукаев шигырьләре (Габдулла әфәнденең...)» (1908 ел, 2 февраль) язмасында һәм тәнкыйть, һәм бик югары дәрәҗәдә мактау урын ала. Касыйм Уралецның Тукай иҗатына гадел булмаган бәяләренә җавап итеп, Ф. Әмирхан 1908 елгы 17 июнь һәм 13 июль саннарында «Татар шагыйрьләре» дигән күләмле мәкалә белән чыга. 1909 елның 26 февралендә басылган «Габдулла Тукаев диваны» мәкаләсендә исә шагыйрь иҗатында тирән хис-кичерешләр, гүзәл тасвирлар булуны мөһим дип күрсәтә. Алга таба да Тукай иҗаты Әмирханның игътибар үзәгендә кала.

«Мавәраэннәһердә сәяхәт» (1908 ел, 2 март) Заһир Бигиевнең шул исемдәге әсәре басылу уңае белән язылган. Автор әсәргә бик югары бәя бирә, бер үк вакытта кайбер хата фикерләрен дә күрсәтеп бара. «Низамлы мәдрәсә» (1908 ел, 9 март) С. Рәмиевнең шулай аталган пьесасына кагыла. Ф. Әмирхан әсәрдә Садыйк образының тулы эшләнмәвенә игътибар итә, ә инде 1908 ел 3 апрель санында чыккан М. Гафуриның «Үги балалар» китабына тәнкыйтендә «фикерне типлар вә каһарманнар» ярдәмендә аңлатуның гына әдәбилек хакында сөйләвен ассызыклый. «Хыялмы, хакыйкатьме?» дә («Әлислах», 1908, 19 апрель) Фатих Кәриминең шул исемдәге китабына мөнәсәбәтле «ачы каләме белән берәр ачы милли мәсьәлә кузгатуын» әһәмиятле саный.

1908 елда Әмирхан яшьләр темасына махсус мәкаләләр багышлый. Аның «Яшьләр колагына бер сүз» (1908 ел, 4 май) язмасы татар яшьләрен милләткә файдалы булырга өндәп язылган. Баш мәкалә итеп эшләнгән «Казан, 3 июнь» 21 майда Петербург яшьләренең «Нәшре мәгариф» җәмгыяте оештыруын хуплап иҗат ителгән. Елдан-елга әдипнең яшьләргә адресланган язмалары саны арта. Шул ук вакытта ул «яшьләр» сүзен еш кына «яңарыш яклы, аның әһәмиятен аңлаган кешеләр» мәгънәсендә дә куллана.

1908 елны «Әлислах»ның 8 һәм 30 сентябрь саннарында аның «Әдәбиятка гаид (*бәйләнешле)*» мәкаләсе басыла башлый. Татар әдәбияты хакында сүз алып баручы бу хезмәт «Нәрсә ул әдәбият?» дигән сорауга җавап белән башланып китә, әдәбиятка шактый киң (фәнни әдәбият, публицистик әдәбият һ. б. керә) һәм төп билгесе итеп авторы булу күрсәтелгән билгеләмә бирелә. Әдәбиятның башлангычын халык авыз иҗатында дип, Ф. Әмирхан аны дини әдәбият, рухани әдәбият алыштырганлыкны, аннары ярым дини, ярым дөньяви әсәрләр иҗат ителүне билгели. Дөньяви әдәбият туу баскычын әдип Каюм Насыйридан башлый һәм монда рус әдәбиятының тәэсире зур булуны күрсәтә. Шулай итеп, татар әдәбият тарихын баскычларга аерып, ул шуларга хас сыйфатларны барлый, әдәбият күренешләрен өйрәнү һәм бәяләүгә хронологик танып-белү ысулын алып килә.

Финанс кыенлыгы сәбәпле 1909 елның 22 июнендә «Әлислах» чыгудан туктагач, Ф. Әмирханның әлеге тематик бәйләмнәре башка газета-журналларга күчә. 1909–1912 елларда мәкаләләренең саны азая, алар «Йолдыз», аннары «Идел», «Кояш» газеталарында, «Ялтйолт» журналында ешрак басыла. Боларда ул мәгълүмат җиткерү максатын алга чыгара. Әдипнең каләме матур әдәбиятка, аның повесть, драма кебек катлаулы жанрларына ешрак мөрәҗәгать итә башлый.

«Әлислах» чоры Ф. Әмирханның вакытлы матбугат мәйданында иң актив эшләгән чоры була. Ул үзен милләтпәрвәр фикер иясе, сәясәтче итеп таныта. Аның иҗтимагый-сәяси язмалары белән танышканда бер нәтиҗә тынгы бирми: әгәр авыруы булмаса, Ф. Әмирхан татар халкының иң кыю сәясәтчеләреннән берсе, Дума депутаты, сәяси әйдаман булыр иде! Юкка гына яшь-яшь Фатихны Бөтенрусия мөселманнарының II съездына (1906 елның гыйнвары) укучы яшьләр исеменнән делегат итеп сайламаганнар!

Аның публицистик мәкаләләрен бер омтылыш, авторның татар дөньясын, татар җәмгыятен – мәгарифен, мәгърифәтен, фәнен, татар телен, әдәбиятын, мәдәниятен үстерү аша – үсеш юлына чыгару нияте берләштерә. Нинди генә темага алынмасын, әдип эмоциональ тәэсир итү яки башка халыклар тормышы белән чагыштыру аркылы яңарышның, алгарышның мөһимлеген, заруриятен ассызыклый. Шуңа да, Р. Әмирхан бик дөрес билгеләгәнчә, «...ул бәхетле иде: үзе исән вакытта ук гаҗәеп үзенчәлекле талант иясе буларак танылды, шөһрәт казанды, милли әдәбиятыбызның йөген төптән җигелеп тартучы фидакяр затлардан саналды. Мәгълүм ки, мондый сәгадәт фәрештәсе һәркемнең дә иңбашына кунмый» [2: 332].

Фатих Әмирханның газета-журналларда эшчәнлеген күз алдыннан кичергәндә, аның тулы бер буын татар милләтпәрвәрләре өчен рухи таяныч, якты маяк, иң гүзәл үрнәк булганлыгын искәртергә кирәк. Күренекле «Могикан» (1969) поэмасында Х. Туфанның «Шәмен түгел, җанын гүя ягып / Яктыртты да безнең йөзләрне...» дигән бәясен аның бу дәвер публицистикасына карата кабатларга мөмкин.

Әдәбият

1. «Әлислах» газетасының библиографик күрсәткече / төз. Р.Ф. Мәрданов. Казан: Казан ун-ты нәшр., 1991. 78 б.

2. *Әмирханов Р*. Иманга тугрылык. Казан: Татар. кит. нәшр., 1997. 384 б.

3. *Галимуллин Ф.Г.* Фатих Әмирхан – әдип, публицист, җәмәгать эшлеклесе // Фатих Әмирхан: традицияләр һәм заманчалык: (Тууына 120 ел тулуга багышланган республикаара фәнни-гамәли конференция материаллары). Казан, 2006. Б. 3–17.

4. *Ганиева Р.К.* Фатих Әмирхан // Татар әдәбияты тарихы: сигез томда. 4 т.: XX йөз башы. Казан: Татар. кит. нәшр., 2023. Б. 99–116.

5. *Гыйлаҗев Т.Ш.* Әдәби мирас: тарих һәм заман: Тукай фәне. Әдәби тәнкыйть. XX гасыр башы татар әдәбиятында традицияләр һәм яңачалык / Кереш сүз авт. Д.Ф. Заһидуллина. Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. 206 б.

6. *Мәһдиев М.* Сызып ак нур белән...: шәхесләребез тарихыннан: фәннипублицистик мәкаләләр / М. Мәһдиев; [төз. Г. Хәсәнова; кереш сүз авт. Д. Заһидуллина]. Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. 583 б.

7. *Фатих Әмирхан*. Әсәрләр: дүрт томда. 3 т.: публицистика. Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. 512 б.

8. *Фатих Әмирхан*. Әсәрләр: дүрт томда. 4 т.: әдәбият-сәнгать тәнкыйте, биографик материаллар, хатлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1986. 390 б.

Заһидуллина Дания Фатих кызы,
филология фәннәре докторы, профессор,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының
әдәбият белеме бүлеге баш гыйльми хезмәткәре

Загидуллина Дания Фатиховна,
доктор филологических наук, профессор, главный научный сотрудник
отдела литературоведения Института языка, литературы
и искусства имени Г. Ибрагимова АН РТ
zagik63@mail.ru